

Miron Wolny

"Cannae: the Experience of Battle in The Second Punic War", Gregory Daly, London 2002 : [recenzja]

Echa Przeszłości 8, 284-289

2007

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Gregory Daly, *Cannae. The Experience of Battle in The Second Punic War*, London: Routledge 2002, ss. XVIII+253.

Bitwa pod Kannami to wydarzenie ważne nie tylko w historii świata starożytnego, lecz również w historii powszechnej. Piszący z dużej perspektywy czasowej Amminanus Marcellinus zestawił rangę bitwy pod Kannami z głośną porażką pod Adrianopolem w 378 roku¹. Bitwa pod Kannami nie okazała się wprawdzie ciosem śmiertelnym dla młodego jeszcze Imperium Romanum, ale znacząco zachwiała potężną już wówczas konstrukcją. Ogromne znaczenie bitwy jest zatem samo przez się oczywiste. Nie dziwi przeto fakt, że doczekała się bogatej literatury². Obszerna historiografia bitwy nie zawsze spełnia jednak podstawowe kryterium, jakim winno być przedstawienie całości kształtu wielkiej batalii, dokonane w kontekście przemian historycznych, przez które należy również rozumieć przeobrażenia dotyczące armii. Praca Daly'ego, mimo że wydana w 2002 roku, wciąż pozostaje jedną z najnowszych i najważniejszych monografii bitwy pod Kannami. Uzasadnia to celowość dokonania krytycznego omówienia pracy w perspektywie badań A. D. 2007.

Książka G. Daly'ego, jako bazująca na metodach badawczych wyłożonych przez J. Keegena w dziele o wymownym tytule *The Face of Battle*, wzbudziła sporo kontrowersji. Najważniejsza bodaj recenzja monografii wyszła spod

---

¹ Amm. Marc., XXXI, 13, 19; G. Daly, *Cannae*, s. 203.

² Zob. F. Fried, *Über die Schlacht bei Cannä*, Leipzig 1898; J. Kromayer, *Antike Schlachtfelder*, t. III, 1, Berlin 1912, s. 278 in. (tamże przegląd starszej literatury); G. De Sanctis, *Storia dei Romani*, vol. III, 2, Torino 1916, s. 126 in; H. Delbrück, *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte, (Das Altertum)*, Berlin 1920, s. 321–351; J. Seibert, *Forschungen zu Hannibal*, Darmstadt 1993, s. 227–228 (prezentuje wybór ważniejszej literatury XX wieku); J. F. Shean, *Hannibal's Mules: The Logistical Limitations of Hannibal's Army and the Battle of Cannae, 216 B. C.*, *Historia* 45, 1996, s. 159–187; A. Goldsworthy, *Cannae*, London 2001. W polskiej literaturze przedmiotu występuje monografia J. Sikorskiego, *Kanny 216 p.n.e.*, Warszawa 1984 przygotowana jednak w całkowitym oderwaniu od warsztatu historyka starożytności. Autor bazuje wyłącznie na przekładach tekstów źródłowych, wybierając z nich informacje w sposób bezkrytyczny i przypadkowy. Literaturę pomocniczą pracy Sikorskiego stanowią głównie opracowania radzieckich klasyków historii wojskowości, również niewiele mające wspólnego z profesjonalnym warsztatem starożytnika, stąd zawarte tam „ustalenia” mają, bardzo delikatnie rzecz ujmując, charakter dyskusyjny. Sporo miejsca bitwie pod Kannami poświęca także K. Kęciek w pracy *Dzieje Kartagińczyków*, Warszawa 2003, monografii również nieszczególnie udanej, krytyczne uwagi na ten temat zob. M. Wolny, *Krzysztof Kęciek, Dzieje Kartagińczyków. Historia nie zawsze ortodoksyjna*, Wydawnictwo Askon, Wydawnictwo Attyka, Warszawa 2003, ss. 249 (rec.), EP V, Olsztyn 2004, s. 433–440. K. Kęciek, *Wojna Hannibala*, Warszawa 2005, s. 228–269 szeroko omawia bitwę pod Kannami nadając swoim wywodom dramatyczny charakter. Te sensacyjne opisy nie wydają się mieć wiele wspólnego z nauką akademicką. W pełni kompetentną, merytoryczną, chociaż z natury rzeczy skrótową prezentację zamieszcza A. Ziolkowski, *Historia Rzymu*, Poznań 2004, s. 190 i n. Droga rozwoju wydarzeń, które zaowocowały bitwą pod Kannami została zaprezentowana w obszernej monografii M. Wolnego, *Hannibal w Italii 218–217 p.n.e. Studia nad uwarunkowaniami początkowych sukcesów kartagińskich*, Olsztyn 2007 (passim).

pióra J. W. Richa, a została opublikowana przez *Journal of Roman Studies*³. Moją intencją jest próba zaakcentowania w niniejszym omówieniu tych problemów, których nie poruszył J. W. Rich. Praca podzielona została w sposób przejrzysty. Jak deklaruje autor we wstępie, jego zamierzeniem stało się właśnie pokazanie całościowego obrazu starcia (s. VII–XII). Zasadnicza, analityczna część pracy koncentruje się na samej bitwie. W odróżnieniu od innej, ważnej monografii bitwy pod Kannami autorstwa A. Goldsworthy⁴, Daly wybrał problemowy układ omawiania kwestii związanych z bitwą.

Rozdział pierwszy *Introduction. Rome and Carthage* (s. 1–7) poświęcony został krótkiemu wprowadzeniu w historię Rzymu i Kartaginy, co przy olbrzymiej literaturze dotyczącej tej problematyki⁵, nie wymaga w monografii szerszego potraktowania. Rozdział zamyka omówienie wojny najemników w Afryce 241–238 p.n.e.⁶

Drugi rozdział zatytułowany *The Road to Cannae* omawia umiejscowienie bitwy pod Kannami w kontekście innych wydarzeń drugiej wojny punickiej. Wprowadzając w jego problematykę autor koncentruje się na polityce Barkidów w Hiszpanii (s. 8–10). Podstawą rozważań jest jednak głównie literatura brytyjska. Szkoda, że w tym syntetycznym zarysie nie znalazły się prace dotyczące charakterystycznych punktów zwrotnych w stosunkach rzymsko-kartagińskich. Oczywiście, teoria J. Carcopino dotycząca układu z 226 roku p.n.e. ma dzisiaj raczej już tylko antykwaryczne znaczenie, szczególnie z uwagi na coraz częściej kwestionowany autorytet Polibiusza, to jednak zawarte w pracy wytyczne dają pogląd na rozwój wypadków prowadzących do wybuchu drugiej wojny punickiej⁷. Nie wydaje się również zabiegiem uzasadnionym pomijanie kwestii dotyczących ekonomicznych i kulturowych

---

³ J. W. Rich, *G. Daly, Cannae. The Experience of Battle in The Second Punic War*, London: Routledge 2002, pp. XVIII+253; A. Goldsworthy, *Cannae*, London: Cassel, 2001, pp. 201 (rec.), JRS 95, 2005, s. 248–249.

⁴ A. Goldsworthy, *Cannae*, London 2001.

⁵ J.P. Brisson, *Carthage ou Rome*, Fayard 1973; W. Huss, *Geschichte der Karthager*, München 1985. Kwestie poszczególnych konfliktów zob. J. F. Lazenby, *The First Punic War*, London 1996; L. Loreto, *La convenienza di perdere una guerra. La continuità delle grande strategia cartaginese, 290–238/7 a. C.*, w: *La première guerre punique*, ed. Y. Le Bohec, Lyon 2001, s. 39–106.

⁶ Szkoda, że autor nie uwzględnił cennych uwag W. Amelinga, *Ein karthagischer Numiderkrieg im Jahr 237*, SP 16, 2001, s. 265–276.

⁷ J. Carcopino, *Le traité d'Hasdrubal et la responsabilité de la deuxième guerre punique*, REA 55, 1953, s. 258–293; por. K. Christ, *Probleme um Hannibal*, w: *Hannibal*, ed. K. Christ, Darmstadt 1974, s. 21; zob. także A. Giovannini, *Le droit fécial et la declaration de guerre de Rome à Carthage en 218 avant J.-C.*, Atheneum 88, 2000, s. 102 in.; M. Wolny, *Hannibal w Italii 218–217 p.n.e.*, s.20–21. Na temat autorytetu Polibiusza i specyficznego pryzmatu poprzez który postrzegał on kartaginczyków zob. B. L. Twyman, *Polybius and the Annalists on the Outbreak and Early Years of the Second Punic War*, Athenaeum 65, 1987, s. 67 in.; A. Ziółkowski, *Historia Rzymu*, s. 190; K. Zimmermann, *Rom und Karthago*, Darmstadt 2005; M. Wolny, *Motywy zdeprecjonowania dzieła Sosylosa przez Polibiusza (Pol., III, 20, 5)*, *Studia nad kulturą antyczną*, Opole 2007 (w druku).

podstaw wykształconych na Półwyspie Iberyjskim przez dynastię Barkidów. Autor niestety nie uwzględnił badań J. M. Blásqueza, które dotyczą tych spraw⁸, mających przecież wpływ na tworzenie armii kartagińskiej wprowadzonej przez Hannibala do Italii – podkreślmy – armii zwycięskiej. Pozostając w kręgu polityki należy również podkreślić relacje Hannibala z władzami kartagińskimi w Afryce Północnej, co zostało potraktowane w sposób ogólnikowy, jak gdyby nie miało żadnego znaczenia dla rozwoju wypadków pod Kannami⁹.

W kolejnym punkcie omawianego rozdziału (s. 10 in.) zostały trafnie wyeksponowane wojenne cele punickiego wodza. Jak pisze G. Daly (s. 11): *celem wojennym Hannibala nie było zniszczenie Rzymu, ale maksymalne ograniczenie jego możliwości rekrutacyjnych wśród Italików* (tłum. M. Wolny). Spostrzeżenie to nie jest nowe¹⁰, ale ważne podkreślenia z uwagi na charakter kampanii opierającej się na wewnątrz-italskich uzupełnieniach wojskowych. Droga Hannibala do Italii przedstawiona została w sposób skrótowy (s. 12–13), co wydaje się słuszne w obliczu ogromu problemu dotyczącego tzw. wyprawy alpejskiej i wciąż modyfikowanych teorii na temat tego wydarzenia¹¹. Skrótowno omawia również pierwsze starcia Hannibala z Rzymianami na terenie Italii, tj. starcie nad Ticinusem (218 p.n.e.), bitwę nad Trebią (218 p.n.e.) oraz Jeziorem Trazymeńskim (217 p.n.e.). Podobnie w sposób skrótowy porusza wydarzenia związane z dyktaturą Fabiusza Maksymusa (s. 13–17). Wprowadzenie to jest jednak o tyle konieczne, gdyż daje pogląd na rozwój wypadków poprzedzających starcie pod Kannami.

Dopiero po tym wprowadzeniu autor przechodzi do omówienia źródeł relacjonujących bitwę pod Kannami (s. 17–25), gdzie koncentruje się na relacjach Polibiusza, Liwiusza i Appiana. W przypadku ostatniego z wymienionych autorów wydaje się zbyt uproszczonym twierdzenie, iż jego relacja opiera się wyłącznie na tradycji annalistycznej. Dogłębne zbadanie tego źródła pozwala zrozumieć, że historyk z Aleksandrii wykorzystywał również źródła strony kartagińskiej – wskazują na to m. in. badania uczonych niemieckich A. Klotza¹² oraz Ch. G. Liedla¹³.

⁸ J. M. Blásquez, *La política bárquida en la Península Ibérica*, w: *Acti V Congress internazionale di studi fenici e punici*, Marsala-Palermo, 2–8 ottobre 2000, vol. III, Palermo 2005, s. 1331–1342.

⁹ Za samodzielnością Hannibala opowiada się przede wszystkim F. Cassola, *Il diadema Annibale*, w: *Studi Annibalicci*. Atti del Convegno svoltosi a Cortona – Tuoro sul Trasimeno – Perugia (ottobre 1961), Cortona 1964, s. Za współpracą Hannibala z władzami Kartaginy opowiadają się J. Seibert, *Forschungen zu Hannibal*, Darmstadt 1993, s. 114 i n. i M. Wolny, *Hannibal w Italii 218–217 p.n.e.*, s. 21–38.

¹⁰ Por. A. Erskine, *Hannibal and the Freedom of the Italians*, *Hermes* 121, 1993, s. 58–62.

¹¹ Zob. Proctor D., *Hannibal's March in History*, Oxford 1971; J. Seibert, *Der Alpenübergang Hannibals. Ein gelöstes Problem*, *Gymnasium* 95, 1988, s. 21–73; D. Hoyos, *Crossing the Durance with Hannibal and Livy: the Route to the Pass*, *Klio* 88, 2006, s. 408–465.

¹² A. Klotz, *Appians Darstellung des Zweiten Punischen Krieges*, Paderborn 1936.

¹³ Ch. G. Liedl, *Appians „Annibaikē“: Aufbau – Darstellungstendenzen – Quellen*, *ANRW* II, 34.1, 1993, s. 429–462.

Jeżeli chodzi natomiast o zaprezentowanie sił kartagińskich i rzymskich, autor opiera się na sprawdzonych opracowaniach, skutkiem czego, nie docho- dzi też do żadnych nowatorskich wniosków¹⁴. Znacznie lepiej wypada opraco- wanie topografii bitwy. Problem zaprezentowany został w sposób wariantow- wy. Dobrze też się stało, że autor przywołał tutaj (s. 33) hipotezy takich autorów jak P. Conolly oraz opierającego się na metodologii J. Kromayera, A. Goldsworthego. W rezultacie Daly podąża za sprawdzonym, klasycznym już dziełem J. Kromayera, słusznie podkreślając, że poparcie dla tej teorii nie może się obyć bez dalszych ewidencji archeologicznych. W odniesieniu do kwestii *stricte* operacyjnych, należy stwierdzić, iż ze znanstwem została opracowana filozofia taktyki realizowanej pod Kannami (s. 35–45), wreszcie dalekosiężne konsekwencje tej bitwy (s. 45–47).

Kolejne rozdziały: trzeci *The Roman Army* oraz czwarty *The Carthagi- nian Army* poświęcone zostały zagadnieniu wewnętrznej ewolucji wojskowo- ści skonfliktowanych stron. W przypadku armii rzymskiej autor rozpoczął od reform Serwiusza Tulliusza, kończąc na wojsku legionowym (s. 48 in.). W tym opisie zbyt mało miejsca poświęcono, jak się zdaje, doświadczeniom Rzymian, które kształtowały ewolucję wojska. Chodziłoby więc o wojny sam- nickie, wojnę z Pyrrusem oraz pierwszą wojnę punicką¹⁵. W odniesieniu do punickiej siły militarnej, przedstawiono poszczególne grupy wojska: jednostki afrykańskie, więc Libijczycy (s. 84–90), Libofenicjanie (s. 91–92), Numidyj- czycy (s. 92), następnie wojska hiszpańskie (s. 95–100), celtoiberyjskie i luzy- tańskie (s. 100–101) oraz galijskie (s. 101–103). Uwagę autora słusznie zajęli także Liguryjczycy (s. 106) oraz procarze balearscy (s. 107), wreszcie proble- matyczna formacja określana przez Polibiusza jako *λογχοφοροι* (s. 108–111)¹⁶.

Tytuł *Command at Cannae* nosi rozdział V (s. 113–155) omawiający roz- kazy wydawane pod Kannami. We wprowadzeniu do podejmowanej proble- matyki autor stwierdza, że starcia drugiej wojny punickiej były bitwami dowódców, co szczególnie dobrze widać na przykładzie dużej inwencji samego Hannibala. Analizując problem dowodzenia w historiografii, autor słusznie zwraca uwagę na pewnego rodzaju zbieżność z prezentacjami dotyczącymi Aleksandra (s. 115). W tym rozdziale znakomicie opracowano funkcjonowanie sztabów dowódczych, zarówno w kręgu konsulów rzymskich (s. 119–123), jak i w otoczeniu Hannibala (s. 123–128). Zagadnienie to, szczególnie jeżeli idzie o stronę kartagińską, jest złożone, zaś droga do wyjaśnienia statusu i kompe-

---

¹⁴ Istotny impuls do takiej polemiki mogłaby dostarczyć praca F. Gschnitzer, *Das System der römischen Heeresbildung im Zweiten Punischen Krieg: Polybios, die Annalisten und die geschichtliche Wirklichkeit*, Hermes 109, 1981, s. 59–85.

¹⁵ Znakomite studium tego problemu daje G. Brizzi, *Il guerriero, l'oplita, il legionario. Gli eserciti nel mondo classico*, Bologna 2002, s. 43 in.

¹⁶ Ważne studium na temat najemników zob. A. C. Fariselli, *I mercenari di Cartagine*, Bologna 2002; por. A. C. Fariselli, *Mecenarito a cartagine. Riflessioni sulla problematica dei reclutamenti*, w: *Atti V Congress internazionale di studi fenici e punici*, Marsala-Palermo, 2–8 ottobre 2000, vol. III, Palermo 2005, s. 231–235.

tencji poszczególnych osób powinna wieść poprzez komparatystyczną analizę terminologii greckiej i łacińskiej z odpowiednimi odwołaniami do literatury fachowej, mogącej pomóc wyjaśnić pojęcia w rodzaju στρατηγός¹⁷. Niestety, Daly zaledwie zarysowuje ten problem, pomijając szczegóły terminologiczne oraz ignorując ważne studium B. Wollnera¹⁸. Podejmuje mało istotne dla całokształtu problemu i w dodatku mocno dyskusyjne próby dociekania na gruncie prosopografii i polityki kartagińskiej, zmierzające do ustalenia kim był Hannon – dowódca jazdy pod Kannami¹⁹. Opis techniki dowodzenia zastosowanej w toku starcia wypada dosyć przekonywająco (s. 128 in.).

Rozdział szósty omawianej pracy nosi wprawdzie górnolotny tytuł *The Face of Battle* (s. 156–202), ale zawiera kilka istotnych i rzadko podejmowanych w badaniach elementów. Po pierwsze, autor stara się zestawić konfrontację poszczególnych jednostek na polu bitwy, więc osobno potraktować poszczególne oddziały piechoty (s. 172–178) oraz oddziały jazdy (s. 178 in.). Po drugie, stara się przeanalizować zderzenie konwencjonalnego szyku rzymskiego z eksperymentalnym ustawieniem wojsk dokonany przez Hannibala (s. 184–202). W efekcie tych zabiegów otrzymujemy zarys problemu. Trzeba tutaj po raz kolejny zaznaczyć, że autor unika terminologii źródłowej²⁰, skutkiem czego tworzy własną, zbyt schematyczną koncepcję bitwy.

Konkluzja pracy (s. 203–204) nie wyczerpuje dyskutowanego problemu. Autor ogranicza się zaledwie do kilku ogólnych uwag. G. Daly słusznie zauważa potrzebę intensywnego badania przekazu Polibiusza pod kątem wydobycia szczegółów pochodzących ze źródeł z których ten autor korzystał (s. 204). Ale nie da się tego uczynić metodą forsowaną przez autora. Dotarcie do ukrytych śladów pierwotnych relacji może ziścić się między innymi na drodze komparatystycznych badań tekstu Polibiusza oraz konfrontacji informacji z całym kontekstem literatury greckiej służącej mu jako wzorzec. Zabiegi tego rodzaju byłyby konieczne dla próby zdefiniowania maski militarnej fachowości, w którą ubrane jest dzieło Polibiusza. Nie można tego dokonać bez wnikliwej analizy zasobu leksykalnego i żmudnych studiów²¹.

¹⁷ M. Scheele, *ΣΤΡΑΤΗΓΟΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ*, Leipzig 1932 (diss.); M. Dubuisson, *Le latin de Polybe. Les implications historiques d'un cas de bilinguisme*, Paris 1985, s. 45.

¹⁸ B. Wollner, *Die Kompetenzen der karthagischer Feldherrn*, Frankfurt am Mein 1987.

¹⁹ G. Daly, *Cannae*, s. 127: *So was Hanno, the son of Bomilcar, suffete and commander of the Numidian cavalry at Cannae; he may have been Hannibal's nephew*. Tego rodzaju informacja, skoro już autor zdecydował się na jej zamieszczenie wymagałaby rozwinięcia, zob. D. Hoyos, *Hannibal's Dynasty: Power and Politics in the Western Mediterranean 247–183 B.C.*, London 2003, s. 21.

²⁰ G. Daly, *Cannae*, s. 236 deklaruje, że korzysta jedynie z angolejęzycznych tłumaczeń tekstów wydanych przez Loeb Classical Library, które w istocie ustępują pod względem fachowości edycjom tekstu opracowanym przez wydawnictwo Les Belles Lettres, zaopatrzoną w solidne komentarze do każdej z edytowanych ksiąg dzieł poszczególnych autorów.

²¹ A. Mauersberger, *Polybios-Lexikon*, t. I: a-g, Berlin 1956; t. II: d-z, Berlin 1961; supl. h-k, Berlin 1966.

Podsumowując, należy zaznaczyć, że profesjonalne zmierzenie się z wiedzą o przebiegu bitwy pod Kannami jest zabiegiem niesłychanie trudnym. Powstanie przekonującego modelu teoretycznego, bo tylko o takim możemy mówić, uwarunkowane jest niełatwym wyborem metody badawczej. Opierając się na nieco schematyzujących metodach wypracowanych w cytowanej powyżej pracy J. Keegana, Daly pomiął osiągnięcia na gruncie *Quellenforschung*, w pozytywnym znaczeniu tego terminu. W omawianej pracy zabrakło przede wszystkim wnikliwej analizy źródłowej, porównawczej dyskusji odleglejszych tradycji uważanych za drugorzędne, a więc relacji Florusa, Orozjusza, Zonarasa i innych²². Mimo zgłoszonych wątpliwości trzeba zaznaczyć, że omawiana praca stanowi krok naprzód w badaniach dotyczących starcia pod Kannami. Przede wszystkim monografia zachowuje właściwą strukturę analizowania problemu bitwy – grupując poszczególne kwestie, jest ważną wskazówką dla dalszych poszukiwań badawczych. Wypada mieć nadzieję, że problem bitwy pod Kannami zostanie w przyszłości opracowany w oparciu o eklektyzm metodologiczny, a wówczas praca G. Daly'ego będzie musiała zostać uwzględniona.

Miron Wolny
(Olsztyn)

Radosław Lolo, *Rzeczpospolita wobec wojny trzydziestoletniej. Opinie i stanowiska szlachty polskiej (1618-1635)*, Wyższa Szkoła Humanistyczna im. Aleksandra Gieyszтора, Pułtusk 2004, ss. 394

Wśród badaczy z Europy Zachodniej największy konflikt zbrojny nowożytnej Europy, czyli wojna trzydziestoletnia (1618-1648), cieszyła się ogromnym zainteresowaniem, które posiada odzwierciedlenie w bogatej literaturze¹. Polska historiografia na ten temat przedstawia się nader ubogo. Poza monografiami Mariana Cichockiego², Władysława Czaplińskiego³, Jerzego Maronia⁴, Macieja Serwańskiego⁵, Adama Szelańskiego⁶ czy ostatnio Ryszarda Skowrona⁷, które bezpośrednio dotyczyły różnych aspektów trzydzie-

²² Obszerne zestawienie źródeł daje J. Seibert, *Forschungen*, Darmstadt 1993, s. 227. Zdumiewa fakt, że tak ważna praca, jaką niewątpliwie jest dzieło Seiberta – swoiste vademecum dla badacza drugiej wojny punickiej nie zostało uwzględnione.

¹ Zob. literaturę w bibliografii recenzowanej pracy.

² M. Cichocki, *Mediacja Francji w rozejmie altmarskim*, Kraków 1928.

³ W. Czapliński, *Władysław IV wobec wojny trzydziestoletniej 1637–1645*, Kraków 1937.

⁴ J. Maroń, *Militarne aspekty wojny trzydziestoletniej na Śląsku*, Wrocław 2000.

⁵ M. Serwański, *Francja wobec Polski w dobie wojny trzydziestoletniej 1618–1648*, Poznań 1986.

⁶ A. Szelański, *Śląsk i Polska wobec powstania czeskiego*, Lwów 1904.

⁷ R. Skowron, *Olivares, Wazowie i Bałtyk. Polska w polityce zagranicznej Hiszpanii w latach 1621–1632*, Kraków 2002.